

BEVEZETÉS

A pszichoanalízis és a társadalomkritika összekapcsolása a huszadik század első felének egyik legizgalmasabb és legtöbbet vitatott szellemi vállalkozása volt. Ennek az összekapcsolásnak a lehetőségét az első világháború utáni közép-európai politikai intellektuális klíma vetette fel. A baloldali, marxista értelmiségiek nagy kérdése az volt, hogy – Oroszországgal ellentétben – Közép-Európában miért bukott el a proletárforradalom, s hogy a tömegek miért válnak egyre fogékonyabbá a jobboldali, totalitáriánus eszmék iránt. Lukács György híres műve, a *Történelem és osztálytudat* (1923) filozófiai választ adott erre a kérdésre, rámutatva arra, hogy az osztálytudat nem valamiféle automatikus visszatükrözése a létviszonyoknak. Míg azonban Lukács élesen elhatárolta egymástól az osztálytudatot és az empirikus tudatot, elvetve a pszichológiai magyarázatokat, számos gondolkodó számára éppen ez az „empirikus tudat” vált problémává. Vagyis, az vált fő kérdéssé, hogy mi megy végbe „az emberek fejében”, milyen tudattalan, irracionális motivációk készítenek őket arra, hogy saját, „objektív érdekeik” ellenében cselekedjenek. Ehhez kínált magyarázatot a pszichoanalízis, különösen Freud néhány olyan munkája, amely – ugyancsak az első világháború és az azt követő események hatására – explicit módon társadalomlélektani és kultúrakritikai irányba fordult (például: *Tömegpszichológia és énanalízis*, *Egy illúzió jövője*, *Rossz közérzet a kultúrában*).

A pszichoanalízis a marxista társadalomelméletbe való integrálásának és ilymódon egy kritikai társadalomelmélet kidolgozásának legfontosabb műhelye és szellemi közege a *frankfurti iskola* volt, amely Hitler hatalomra jutásáig Németországban, majd franciaországi és

amerikai emigrációban működött. A frankfurti iskola elméleteiben középponti helyet foglalt el a családi viszonyok, az uralom és a tekintély elemzése – abból a szempontból, hogy mindezek milyen módon alakítják és torzítják a polgári társadalomban élő egyének karakterét. A frankfurtiak szerint éppen a deformált szubjektum képezi a fasiszta mozgalmak tömegbázisát is. Jelen számunkban a frankfurti iskola egyik vezető teoretikusának, Theodor Wiesengrund-Adornónak „A freudi elmélet és a fasiszta propaganda mintázata” című klasszikus tanulmányát közöljük, amely sok szempontból máig érvényes módon világítja meg azokat a társadalomlélektani okokat és feltételeket, amelyek a „Vezér” mítoszában és a totalitárius propagandának a tömegekre gyakorolt hatásában szerepet játszanak. Míg Adorno alapvetően filozófus volt, és a társadalomelmélet felől közelített a pszichoanalízis felé, Erich Fromm – aki a harmincas években ugyancsak jelentős tagja volt a frankfurti iskolának – fordított utat járt be: saját analitikus tapasztalatai indították el a társadalomkritika útján. Fromm neve igen jól ismert Magyarországon, főképpen későbbi, már amerikai emigrációjában írt népszerű könyvei alapján (*Menekülés a szabadság elől, A szeretet művészete, Zen-buddhizmus és pszichoanalízis* stb.) E számunkban egy korai, először 1937-ben publikált írását közöljük („A tehetetlenség érzéséről”), amely a polgári individuum válságának elemzését állítja pszichoanalitikus kontextusba. A tanulmányon erőteljesen érződik Ferenczi Sándor hatása; nem véletlen, hogy Fromm már az ötvenes évek végén Ferenczi „rehabilitálását” igyekezett előmozdítani.¹

Franz Samelson amerikai szociálpszichológus „A tekintélyelvű karakter Berlinton Berkeley-ig és azután: egy probléma odüsszeiája” című, jelen számunkban olvasható tanulmánya történetileg elemzi a frankfurti iskola által inspirált, eredetileg többek között Fromm és Adorno nevéhez fűződő kutatásokat, amelyek a tekintélyelvű személyiség empirikus vizsgálatára irányultak – a harmincas évektől kezdve elágazásait tekintve napjainkig. Samelson kritikai megközelítése elsősorban azokat a homályos pontokat, ellentmondásokat és buktatókat vizsgálja, amelyek e kutatási irányt jellemezték, és egyszersmind rámutat azokra a tágabb történeti és politikai összefüggésekre is, amelyek a

¹ Erich Fromm: Pszichoanalízis: tudomány vagy párhúség? *Thalassa* (2), 1991, 1: 98–104.

tekintélyelvűség kutatását és annak igencsak ambivalens vagy elutasító fogadtatását meghatározták.

A pszichoanalízis és a marxizmus összeegyeztetésére tett kísérletek nem korlátozódtak a frankfurti iskolára. A freudomarxizmus irányzatának legradikálisabb képviselője Wilhelm Reich osztrák pszichoanalitikus volt, aki a harmincas évek elején Berlin megalapította az úgynevezett „szexuálpolitikai” mozgalmat. Jelen számunkban Reich „Pszichoanalízis és szocializmus” című írását közöljük. Reichnek több írása jelent meg már folyóiratunkban: az egyik a pszichoanalízis Szovjetunióbeli fogadtatásáról szól,² a másik pedig egy Ferenczi Sándornak szóló levél fogalmazványaként született.³ A Reich nevéhez fűződő pszichoanalitikus indíttatású radikális társadalomkritika egyik fontos előzménye volt az ugyancsak osztrák, nálunk kevésbé ismert analitikus pszichiáter, Otto Gross munkássága. Gross különös alakjáról, „az elfelejtett kultúrforradalmár” életéről és művéről szól Friedrich Melinda tanulmánya, és ehhez kapcsolódik Gross egy rövid írása „a kulturális krízis legyőzéséről”.

Ugyancsak e számunkban olvasható Ferenczi Sándornak egy 1920-ban megjelent recenziója Gross „Drei Aufsätze über den inneren Konflikt” (Három tanulmány a belső konfliktusról) című könyvéről. A Gross-recenzió mellett két másik Ferenczi-szöveget is találhat jelen számunkban az olvasó: a „Szuggesztívó és pszichoanalízis” című, 1911-ben publikált tanulmányát, valamint egy vele készült interjút, amely a *Pesti Napló*-ban jelent meg 1928-ban.

Ferenczi Sándor társadalomkritikai nézetei, illetve a pszichoanalitikus elmélet és gyakorlat megújítására tett radikális kísérletei, mint említettem, nagy hatással voltak Erich Frommra. Ennél tovább menve, Hárs György Péter jelen számunkban megjelent cikkében „korrespondenciákat” tár fel Ferenczi kései művei és egy másik, szintén a frankfurti iskolához kapcsolódó nagy gondolkodó, Walter Benjamin filozófiai munkássága között. Ugyancsak Ferenczi kései írásait vizsgálja filozófiai szempontból G. F. Mitrano „A filozófia első csókja” című írásában.

Reméljük, hogy a *Thalassa* jelen száma ma is érvényes tanulságokat és tapasztalatokat kínál az olvasónak. Bár Adorno, Fromm, Reich,

² Wilhelm Reich: A pszichoanalízis a Szovjetunióban. *Thalassa* (8), 1997, 2–3: 121–128.

³ Wilhelm Reich levél-fogalmazványa Ferenczi Sándorhoz. *Thalassa* (2), 1991, 2: 131–132.

Gross szövegei sok évtizeddel ezelőtt íródtak, a pszichoanalízis és a társadalomkritika napjainkban is számos ponton kapcsolódik egymáshoz – annak ellenére, hogy a frankfurti iskolának és kortársainak fellépése óta a kontextus, az elméleti keret és a fogalmi rendszer lényegesen megváltozott. A pszichoanalízis és a posztmodern elméletek közös terében a többi közt feminizmus, az antirasszizmus és a posztkolonializmus irányzatai fogalmazzák újra a klasszikus kérdésfelvetéseket.

Végül, álljon itt egy idézet Lust Ivántól, akire ezzel a számunkkal emlékezünk.

„A pszichoanalitikus kultúrakritika [...] szükségességét a történelmi események, a napi aktualitás bizonyítja. Hatékonyságához szükséges a folyamatosan fejlődő klinikai tapasztalat és az »akadémiai« pszichoanalízis eredményeinek integrálása. A pszichoanalitikus kultúrakritika a maga sajátos eszközeivel »szóba hozhatja«, dekonstruálhatja a társadalmi és gazdasági-politikai folyamatok közbeszédbe és hétköznapi mentalitásokba, »magától értetődő« társadalmi gyakorlatba meredett hatásait. Mivel a pszichoanalízis képes a hatalom bűvöletéből kiszakadni, ezért képes a bűvölet, a mágikus közvetlenség destruktív illúziójának leleplezésére a mindennapi politikai és tudományos diskurzusban is.”⁴

Erős Ferenc

⁴ Lust Iván: Vágy és hatalom. A pszichoanalitikus kultúrakritika szükségességéről. *Thalassa* (10), 1999, 2–3: 7–44.